

סקירה מאת חוה פרנקל-גולדשמידט
Zion / ציון, Vol. ט (תשמ"ט), נד, חוברת ב (תשמ"ט), pp. 241-252
Published by: [Historical Society of Israel/](#)
Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70036109>
Accessed: 04/12/2011 12:07

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

סקירה

Germania Judaica, III, 1350–1519, 1. Teilband, Ortschaftsartikel A–L, Hrsg. Arye Maimon, in Zusammenarbeit mit Yacov Guggenheim, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1987

ציבור חוקרי תולדות ישראל בימי הביניים מכיר היטב את מפעל ה'גרמניה יודאיקה'. שני חלקי הכרך הראשון יצאו לאור מטעם 'החברה לקידום מדעי היהדות' בגרמניה (*Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums*) בשנים 1917 ו-1934. השתתפו בכתיבתם גדולי החוקרים בתולדות ישראל בגרמניה, ועד היום הם מאבני היסוד של הספרות ההיסטורית היהודית. על פי התוכנית המקורית משנת 1905,¹ ביקשו היוזמים לחבר מעין אנציקלופדיה לכל מקומות היישוב של היהודים בגרמניה, לפי סדר אלפביתי, מבוססת על המקורות ומעודכנת על סמך ספרות המחקר. כל מאמר צריך היה להיות כתוב בבהירות ובתמציתיות, על מנת שיוכל לעניין גם אנשים שאינם אנשי מדע מובהקים; האפרט המדעי – הערות, ביבליוגרפיה וכדומה – צריך היה להופיע בראש המאמר או בסופו, כדי למנוע הפרעה לקריאה השוטפת. תוכננו שלושה כרכים, כדלקמן: (א) מראשית היישוב היהודי בגרמניה עד ה'*Judenordnung* של פרידריך השני משנת 1238;² (ב) משנת 1238 ועד שנת 1500; (ג) משנת 1500 ועד שנת 1815. בשל עיכובים שונים הופיעו שני חלקי הכרך הראשון במרחק שנים גדול האחד מן השני.³ כרך זה כלל, כמתוכנן, את השנים מתחילת התיישבות היהודים בגרמניה ועד שנת 1238.

על אף תנאי המשבר בגרמניה, ניגשה המערכת המדעית להכנת הכרך השני. כבר אז נקבע שיש לסטות מן התוכנית המקורית, וכי הכרך הבא יכלול רק את השנים 1238–1349. עבודות ההכנה והטיוטות לרוב המאמרים הוכנו עוד לפני המלחמה, אבל הכרך לא יצא לאור אלא לאחר שנים, במסגרת פרסומי מכון ליאו בק, בעקבות עבודתו המאומצת והברוכה של ד"ר צבי אבנרי ז"ל.⁴ הוא השלים את החסר במאמרים שבטיוטות ועדכן אותם מבחינה מדעית, חיבר בעצמו את המאמרים החסרים, או דאג לכתיבתם על ידי חוקרים אחרים. גם כרך זה יצא בשני חלקים. בשונה מן הכרך

1 השווה: *MGWJ*, XLIX (1905), pp. 508–511

2 הכוונה לפריבילגיה שקיבלו יהודי וינה בשנה זו. השווה: J. E. Scherer, *Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern*, Leipzig 1901, pp. 135–172

3 של פריבילגיה זו לפריבילגיה שניתנה בשנת 1236 לכלל יהודי גרמניה, השווה גם: J. Cohn, *Die Judenpolitik der Hohenstaufen*, Hamburg 1934, pp. 24–25. *Germania Judaica*, I, 1: A–L, ed. M. Brann, A. Freimann, Frankfurt. a. M. 1917; *Germania Judaica*, I, 2: M–Z, ed. I. Elbogen, A. Freimann, H. Tykocinski, Breslau 1934

4 *Germania Judaica*, II, 1; II, 2, ed. Z. Avneri, Tübingen 1968

הראשון, שכלל את כל השטחים שהיו שייכים לפני מלחמת העולם הראשונה לרייך הגרמני ולאוסטריה והאבסבורגית, נכללו בכרך השני כל המקומות שבהם ישבו יהודים דוברי גרמנית בימי הביניים, ללא התחשבות בגבולות מדיניים. וכך נכללו בו, פרט לגרמניה ולאוסטריה, גם כל שטחי אלזאס, בוהמיה ומוראביה, שווייץ הגרמנית, לוקסנבורג והנידרלנדים, פרט למחוזות הצרפתיים שבהם. לכרך צורפו גם תמונות, שכללו צילומים של תעודות, מסמכים, כתבי יד מאוירים, תמונות מתוך כרוניקות, חותמות, מצבות ובניינים – בחלקן כאלה שאין לקרוא הרגיל גישה אליהן. תמונות אלה הוגשו בעיצוב נאה, והיה בהן כדי להכניס את הקורא לעולם ימי הביניים גם מבחינה חזותית. לפני מספר חודשים הועשרה הספרות המדעית בחלקו הראשון של הכרך השלישי, הפעם על פי הזמנת האוניברסיטה העברית בירושלים. הכרך עוסק בשנים 1350–1519, כלומר החל ביישובם המחודש של היהודים בערי גרמניה אחרי חורבן המגיפה השחורה, ועד גירושם ממרבית הערים בשלהי ימי הביניים. התאריך 1519 נבחר כשנת סיום לכרך, משום שבשנה זו גורשה קהילת רגנסבורג, האחרונה מבין הקהילות הגדולות של אשכנז שגורשו באותה תקופה. זאת ועוד, שנה זו היא תחילת תקופה גם מנקודת מבט היסטורית כללית (תחילת מלכות הקיסר קרל החמישי ותחילת תקופת הרפורמציה). בחלק החדש נכללו כמחצית מן הערכים (אותיות A–L), ואנו מצפים להופעת חלקו השני של הכרך (אותיות M–Z), המצוי בשלבי הכנה סופיים.

מבחינת היקפו הגיאוגרפי, הלכו עורכיו לפי העיקרון, שכל שטח שנכלל בתקופה הנידונה בתחום הרייך הגרמני, יילקח בחשבון. בכך הם הלכו לפי הדוגמה של הכרך השני, תוך שינויים מעטים.⁵ אולם בניגוד לשני הכרכים הקודמים, החליטו העורכים שלא לכלול את הערכים על הארצות ועל המחוזות שבתוך גרמניה (כגון ברנדנבורג, בוואריה וכיוצא באלה) ברצף האלפביתי של המקומות. הם אמורים להופיע בנפרד, בחלק השלישי של הכרך, בנימוק שבתקופה הנידונה עולה חשיבות היחידות הטריטוריאליות בגרמניה, ולכן מן הדין להקדיש להן יתר תשומת לב. גם המפות והמפתחות אמורים להיות בחלק זה. בכרך שלפנינו אין איפוא אלא הערכים על המקומות, ללא מפות וללא כל חומר איורי אחר.

בניגוד לכרך השני, שבשלבי האחרונים היה כאמור במידה רבה מפעל של אדם אחד, יש לפנינו כאן תוצר של שיתוף פעולה בין חוקרים מארצות שונות. הערכים נכתבו בידי ארבעים ואחד חוקרים, רובם הגדול מגרמניה, ומיעוטם מישראל, מהולנד, משווייץ ומאוסטריה. כתיבת המאמרים השונים לא היתה אפשרית ללא עבודת הכנה, שכללה בין השאר עריכת סקר שיטתי של כל החומר הארכיוני הנוגע ליהודים בשמונים (!) ארכיונים במרכז אירופה. מפעל ה'גרמניה יודאיקה', בעזרתם ובתמיכתם של מוסדות וארגונים שונים, הושיב בארכיונים אלה חוקרים וסטודנטים בשלבי לימוד מתקדמים, המאומנים יפה בקריאת הכתב הלאטיני והגרמני של אותן שנים. הללו עברו באופן שיטתי על החומר הארכיוני ורשמו כל מידע וכל התייחסות ליהודים. נעשתה כאן עבודת ענק גם מעבר למפעל שלמענו הוכנה, שכן מרבית התעודות הללו מצויות כיום בידינו ושומרות בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים. לחוקרים במדינת ישראל זהו אוצר שלא יסולא בפז, שכן איסוף תעודות בקנה מידה כזה היה מצריך שהות ממושכת מאוד בין

כותלי הארכיונים בחוץ לארץ. אף שלא היתה אפשרות לסקור את החומר בתוך הארכיונים השייכים כיום לגוש המזרחי, ומגבלות שונות לא אפשרו לערוך את הסקר בכל הארכיונים במרכז אירופה, וגם באותם ארכיונים שאכן נסקרו, החומר שנאסף ודאי אינו שלם במאת האחוזים,⁶ הרי עם כל המגבלות האלה, הגיעו החוקרים לשלמות מירבית, שהיתה אפשרית רק על ידי שיתוף פעולה בינלאומי בקנה מידה כזה. בוודאי תרמה לכך גם המודעות ההולכת וגוברת בגרמניה של היום, שתולדות היהודים בגרמניה, בימי הביניים ובעיקר בזמן החדש, הינם חלק אינטגרלי של תולדות גרמניה בכלל. יש לזכור, שלגבי התקופה הנידונה הולכים הארכיונים האירופיים ומתעשרים בהשוואה לתקופות הקודמות, ולכן מספר התעודות שעמד לרשותם של החוקרים בכך זה גדול לאין שיעור בהשוואה לכרכים הקודמים.⁷

פרט לאיסוף החומר הארכיוני, נעשתה בגרמניה עבודת סקר של הספרות ההיסטורית המדעית, לגבי תולדות המקומות והמחוזות הגרמניים (Orts- und Landesgeschichte) בתקופה הנידונה. ארבעה עשר סטודנטים וחוקרים צעירים עשו את המלאכה הזאת, כל אחד בתחום הגיאוגרפי שהוקצה לו. במקביל לזאת, נעשתה עבודה דומה בירושלים, לגבי ספרות המקורות הפנימיים העבריים ולגבי הספרות ההיסטורית המדעית, בעיקר זו הכתובה עברית.

בעשור השנים האחרונות חלה התקדמות גדולה בחקר החיים היהודיים הפנימיים באשכנז בימי הביניים המאוחרים. מחקריהם של ש' איידלברג, מ' ברויאר, י' דינרי, א' זימר, י' יובל וש' שפיצר על חכמי אשכנז ואוסטריה, חשפו הרבה מעולמם הפנימי של חכמי התורה ומחיי היהודים באשכנז בשלהי ימי הביניים. בנוסף לכך הולכים ורואים אור יותר ויותר ספרי 'שאלות ותשובות' וספרי מנהגים, בין השאר על ידי מפעל תורת חכמי אשכנז, שליד מכון ירושלים. כל החומר הרב הזה הועמד לרשות החוקרים לצורך כתיבת המאמרים השונים, ובעיקר לשם כתיבת הרשימות הביוגרפיות על החכמים והרבנים שפעלו באשכנז בתקופה הנידונה. למעשה נשען המפעל שלפנינו על שתי רגלים מוצקות אלה: החומר הארכיוני החיצוני והספרות המדעית הגרמנית מחד גיסא, והחומר היהודי הפנימי, יחד עם הספרות המדעית היהודית מאידך גיסא.

שפע כזה של חומר תיעודי מעלה כמובן בעיה של סלקציה ושל ארגון וסידור. העורך ביקש להתמודד עם בעיה זו בדרכים שונות: את עיקר החידוש מבחינת ארגון החומר יש לראות במה שמתקרא במבוא לכרך שלנו 'Gliederung', היינו 'סיעוף', ששימש מסגרת לכל הערכים הגדולים. אנו באים כאן לתכונה הבולטת ביותר של הכרך השלישי לעומת קודמיו: בכרך הראשון לא היתה אחידות בתחום החלוקה לסעיפים: פרט לערך הכללי 'גרמניה', שיש בו חלוקה של ממש לפרקי

6 הסקר יכול היה להיעשות רק על סמך רשימות קודמות באותם ארכיונים, ומידת הדיוק והפירוט של רשימות אלה בוודאי אינה אחידה.

7 המודעות לשימור חומר ארכיוני התפתחה רק בהדרגה. עד למאה ה"ג דאגו ערים ואף מדינות לשמור בעיקר 'תעודות', ורק במשך המאה ה"ד הולך ומצטרף חומר ארכיוני אחר, ומאז הולכים הארכיונים וגדלים במהירות רבה. השווה: A. Brennecke & W. Leesch, *Archivkunde – Ein Beitrag zur Theorie und Geschichte des Europäischen Archivwesens*, Leipzig 1950, p. 8. R. Jung, *Das historische Archiv der Stadt Frankfurt a. Main*, Frankfurt a. M. 1896, pp. 177ff.

משנה, יש רק בשני ערכים – Mainz ו-Cöln – חלוקת ברורה לסעיפים, עם כותרות הרשומות בסוגריים מרובעים, כשלפניהן ספרות רומיות. אולם אין שום אחידות לגבי ניסוח כותרות המשנה הללו, והן נוסחו לפי ראות עיניו של כותב הערך. לעומת זאת ברוב המאמרים, ואפילו בערכים ארוכים יחסית, כגון Speyer או Worms, הכוללים שמונה ותשעה עמודים (לא כולל רשימת החכמים), אין שום חלוקה לסעיפים, והכתיבה רצופה. לעתים ביקשו להדגיש את הנושא שבדיון על ידי הבלטת מושג מרכזי בתחילת פסקה חדשה (למשל בערך Würzburg). הביוגרפיות של החכמים, שצורפו בסופי ערכים – ומספרם היה בכמה קהילות גדול למדי – ממוספרות לפי סדר כרונולוגי.

הכרך השני, לעומת זאת, אחיד יותר מבחינת הצורה החיצונית של הערכים: בכל המאמרים הגדולים יש סעיפים, המצוינים על ידי סיפרה רומית וכותרת באות נטויה. כותרות אלה נוסחו בגמישות, בהתאם למקורות שעמדו לרשות המחבר ולפי מה שהיה מתאים לכל ערך וערך. לגבי הביוגרפיות של החכמים, נהגו כמו בכרך הראשון.

והנה בכרך שלפנינו פותחה שיטה שלמה בתחום זה: בכל הערכים יש חלוקה קבועה לסעיפים, באופן שכל נושא ונושא קיבל סימון קבוע. בנידון זה הלך העורך לפי דוגמת *Deutsches Städtebuch*, שהוא אנציקלופדיה היסטורית של כל ערי גרמניה, ובו נקבע לכל עיר ועיר אותו סיעוף, עם תת סיעוף קבוע. בהתאם לכך נקבעו עבור ה'גרמניה יודאיקה' שלושה עשר סעיפים, שמהם שני הראשונים מתייחסים לתולדות המקום עצמו, והשאר – ליהודים שבו, לפי הסדר הבא: (1) שם ומיקום גיאוגרפי; (2) תולדות המקום; (3) התיישבות; (4) אוכלוסייה; (5) כלכלה וחברה; (6) חוקה וניהול פנימי; (7) 'הישגים' (Leistungen) בתחום התרבות; (8) החסות (Judenschutz) והשלטון הנוצרי; (9) תשלומים; (10) חובת השרות הצבאי; (11) סמכות השיפוט של השלטון; (12) יחסים חברתיים ותרבותיים בין יהודים ונוצרים; (13) תולדות היהודים במקום (במובן הצר של המלה).

לכל סעיף יש חלוקת משנה קבועה. כך, דרך משל, הפסקה הדנה בכל ערך וערך בכלכלה וחברה, שקיבלה, כאמור, את המספר 5, מחולקת כדלהלן: 5a – עיסוקי היהודים בהלוואות כספים בריבית; 5b – עיסוקים כלכליים אחרים; 5c – ריבוד חברתי. או דוגמה נוספת: בכל ערך מוקדש הסעיף האחרון, מספר 13, לתולדות היהודים באותו יישוב. אישים חשובים קיבלו את המספר 13b. אדם המחפש איפוא שם של חכם יהודי, הרוצה לדעת מי היו הרבנים בקהילה מסוימת, או איזה יהודי עשיר חי בה, יכול לדלג על כל הסעיפים ולעיין מיד בסעיף 13b. חוקר המתעניין, דרך משל, בבעיית שיתופם של היהודים במערך ההגנתי בכל הערים בתקופה הנידונה, אין לו אלא לפנות לסעיף 10 בכל הערכים. הסעיפים השונים מצוינים רק על ידי ספרות, או ספרות עם תת חלוקה על ידי אותיות, ללא ציון שם הסעיף. עם זאת מוצאים אנו פה ושם, אם כי לא בעקביות, גם הדגשת מילות מפתח בודדות, כגון: Reich, Stadt.

ה-*Städtebuch* הגרמני הוא אנציקלופדיה היסטורית, המתפרסת על כל התקופות, ומספקת מידע קצר ביותר, עם דגש על המאות הי"ט והכ'. הוא נכתב אמנם בידי היסטוריונים, אבל אין בו הערות ומראי מקומות, אלא רק ביבליוגרפיות לכל נושא ונושא. ועולה השאלה, אם שיטת סיעוף זאת, הטובה לאנציקלופדיה מעין זו, הסוקרת את תולדות הערים רק בקווים כלליים ביותר, בעיקר לצורך היסטוריה השוואתית של תולדות הערים בגרמניה, מתאימה גם לספר עזר דוגמת ה'גרמניה

יודאיקה', העוסק במאה שנה בלבד מתוך ימי הביניים, שהוא הרבה יותר מפורט, והחומר שבו הרבה יותר מגוון.

אין ספק שצדק העורך בהחליטו ששיטה זו, על כל מגרעותיה, שימושית ונוחה לקורא המחפש מידע מסוים, ובוודאי למי שמעוניין בהיסטוריה משווה. ואמנם, מי שמדפדף הרבה בספר, יחוש במהרה בנחיות זו; ודי אולי בקביעה זו כדי להצדיק את השיטה. אולם, עם כל הנוחיות לקוראים, ואולי גם לכותבים, שהיו חייבים להתגבר על שפע עצום של חומר, נוצרה בדרך זו סכמטיזאציה של המאמרים, שהיא לעתים מוגזמת. העורכים היו חייבים להכניס את כל החומר ל'מיטת סדום' של הסעיפים שנקבעו, גם אם הוא לא התאים תמיד לכותרת. כל שיכלו לעשות היה לדלג על מספר מסוים, אם לא היה חומר על הנושא הכלול בו, או לצרף מספרים אחדים לסעיף אחד.

העורך בעצמו הצביע על קושי נוסף, המתעורר כתוצאה משיטה זו: על ידי הסיעוף במתכונתו זאת קרה לא אחת, שהיה צורך לחזור על עניין אחד מספר פעמים, או להפנות מסעיף לסעיף, כי מקורות שונים ועובדות שונות הם בעלי משמעות לסעיפים שונים. נוסף עוד, שכתוצאה משיטת סיעוף זאת, צורפו פעמים רבות נושאים שונים, שאין קשר ביניהם, האחד ליד השני, אך ורק משום שהם שייכים לאותה כותרת. לדוגמה: בערך Eger בסעיף 7 (הקרוי כאמור Kulturelle Leistungen, שפירושו 'הישגים תרבותיים' – מונח שאומץ מן ה־Städtebuch), כתובים העניינים הבאים: היה במקום בית כנסת בעל מבנה מסוים וגודל מסוים, שנבנה בשנת 1375; היתה שם ישיבה; בספרייתו של אחד מבני הקהילה שנפטר בערך בשנת 1430 היו עשרה ספרים (ומובא פירוט הספרים); משהו על ספר תורה עם הפניה לסעיף אחר, שבו כתוב: ייתכן שמעיל של ספר תורה וספר על קלף, הובא בעת אחד הגירושים מאיגר לורמיזא. כלומר, לפנינו ארבע עובדות, שאין ביניהן שום קשר. למען העניין הסידורי, שאפשר אולי אפילו לקרוא לו סדרני, ויתר העורך פעמים רבות כמעט לגמרי על הרצף הכרונולוגי ועל הרצף ההגיוני של האירועים.

גם רשימות החכמים או האישים המוזכרים בסעיף 13b של כל ערך, אינן מסודרות לפי סדר כרונולוגי, אלא לפי סדר אלפביתי של שמותיהם. אולם נראה לי, שבנקודה זו צדק העורך. התקופה שאנו דנים בה אינה ארוכה ביותר, ואף לא תמיד ברור מי קדם למי מבחינה כרונולוגית. יש בתקופה זו גם ניידות גבוהה של חכמי התורה, ורב שמכהן במקום אחד אינו בהכרח תלמידו של החכם שקדם לו מבחינה כרונולוגית. ועוד, כתוצאה מריבוי החומר, ידועים לנו בשמותיהם אנשים רבים, שאינם דווקא חכמי תורה, ואלו נכללו ברשימת האישים, כך שממילא לא היה מתקבל רצף היסטורי – דרך משל של לימוד התורה – במקום מסוים. לכן מוצדק השיקול לערוך רשימה לפי סדר אלפביתי, שקל להתמצא בה, ולוותר על הרצף ההיסטורי.

כפי שראינו, עשו העורכים כבדת דרך מן התוכנית המקורית של יוזמי 'גרמניה יודאיקה'. שוב אין כאן מאמרים הכתובים בצורה קריאה גם לקהל שוחר דעת, אלא פסיפס ענק של ידיעות מפורטות, מסודרות כל אחת במקומה. זהו איפוא מעין ספר אנציקלופדי, שאמור לכלול במידת האפשר כל פרט ופרט הידוע בקשר למקום מסוים, ולו ברמיוזה בלבד, אבל מוותר במודע על תיאור היסטורי, ופעמים רבות גם על רצף היסטורי. זו היתה כוונת העורך, ויש לומר שבכך הוא הצליח בצורה מירבית. דא־עקא, שאם זו הכוונה, הרי יש לה גם מחיר. קשה לומר שהערכים השונים נותנים לנו תמונה כוללת וחיה של הקהילות היהודיות. לפנינו ים של עובדות, ובכך כמובן ברכה רבה. ייתכן שהעורך היה סבור, שאין לו רשות להחליט איזו ידיעה חשובה ואיזו חשובה פחות; הוא

ראה עצמו כמגיש את מה שמצוי בארכיונים ובספרות ותו לא. ומי יודע אם בעתיד לא נודה לו על גישה זו יותר מאשר אילו היה מגיש לנו, לפי עיקרון מסוים, איזו סלקציה שהיא, שהיום אולי חסרה לנו, אבל בהכרח תימצא באחד הימים מיושנת, או ששוב לא תתקבל על דעתנו.

אבל אם נקבע שבספר שלפנינו יש מאגר של ידיעות היסטוריות בלבד, נחטא לאמת. כל פרט ופרט שמובא בו, מבוסס ומואר מבחינה מדעית, על ידי מערך עשיר של הערות, שכוללות לא רק את האסמכתות למה שכתוב בגוף הערך, אלא לעתים גם הסברים נוספים, הפניות לספרות המדעית וכן התלבטויות שונות. ואם אנו יוצאים נשכרים מעצם ריכוז החומר ההיסטורי, הרי אנו נשכרים כפל כפליים מהעושר של ההערות המדעיות, המצטיינות בלשון קצרה ותמציתית, שיכולה לשמש דוגמה מאלפת לחוקרים רבים. חשיבות מיוחדת נודעת לביבליוגרפיה המעודכנת, שנוספה בשולי הערכים. לחוקר ישמש איפוא הכרך שלפנינו ספר עזר ראשון במעלה, המפנה אותו אל הספרים המתאימים, ובעיקר אל הארכיונים שבהם שמור החומר הרלוואנטי למחקר שלו. שכן כתוצאה מריכוזי החומר, והאילוצים לדחוס אותו לספר בעל היקף מוגדר, פעמים רבות אין הידיעות המוגשות בו אלא בבחינת חומר גולמי לחוקרים.

תיאראנו לעיל את שיטת הסינוף השלטת בספר. נראה ששיטה זו של עריכת החומר גרמה גם היא לכך שהחומר הפנימי, היהודי, רוכז למעשה בתוך סעיפים מוגדרים מראש. דבר זה הקל על כך שחוקרים, שאינם אמונים על מקורות עבריים ועל הלשון העברית, יחברו את מרבית הסעיפים. פה ושם הוכנס משהו מן החומר הפנימי לתוך סעיף 'חיצוני' כזה, אבל בדרך כלל יכול היה העורך להסתפק בתוספת מסוימת בסופה של הערה, או בביוגרפיות על החכמים. כוונתי לומר, שלא תמיד יש לנו הרגשה של אינטגרציה בין החומר השאוב ממקורות יהודיים לבין החומר החיצוני. דוגמה לכך הוא למשל הערך Köln: בסעיף 3 נאמר, שבתוך שכונת היהודים (Judengasse) גרו גם נוצרים, וזאת על פי מספר תעודות גרמניות (הערה 25, שם). לעומת זאת חסרה התייחסות לתשובה של מהרי"ל לשאלה שנשלחה אליו מקלן בעניין עירוב, שיכולה היתה להישאל אך ורק במקרה של מגורים מעורבים בין יהודים לנוצרים, ואותה תשובה עצמה מצוטטת באותו ערך בהערה 192, לצורך עניין אחר.

אולם אין זו רק שאלה של שילוב החומר העברי. באופן כללי יש לומר, שגם מבחינת בחירת הנושאים, וגם מבחינת האיוון הכמותי בין הנושאים השונים, ואולי אף מבחינת ההסתכלות על הבעיות, הכף נוטה לצד החיצוני. דרך משל, אם נעייף מבט על הסינוף שבספר XIII, נמצא שמתוך שלושה-עשר סעיפים, מתייחסים הסעיפים 6, 7, ו-13 בלבד לעניינים יהודיים פנימיים; כל השאר שייך לתחום ה'חיצוני': מעמד משפטי, מסים, שיפוט, קשרים עם נוצרים, מקומות מוצא, וענייני רכוש הקהילה – בית כנסת, בית עלמין, מיקומם של בתי היהודים, וכדומה. וכל אלה, כאמור, בראש ובראשונה מתוך החומר החיצוני וללא קשר רב למגמות החברתיות והרוחניות הפנימיות. אפילו סעיף כמו Sc, הקרוי Soziale Schichtung (ריבוד חברתי), מספק רק מידע על המקצועות השונים שבהם פעלו היהודים במקום המסוים, ולכל היותר יש קביעת עובדה בדבר הימצאות עניים בקהילה (Breslau, 5b, c). אין הוא מגלה הרבה על מתחים חברתיים כלשהם, שעל קיומם אנו יודעים היטב מתוך ספרי 'השאלות והתשובות' של התקופה, ומתוך המחקרים של השנים האחרונות. לא נטעה הרבה אם נאמר, שאמנם הספרים הללו נוצלו כדי לדלות מתוכם פרטים אלה או אחרים, אבל לא כדי לשקף את החיים הפנימיים של הקהילות ואת מאבקם של מנהיגי הדור על שמירת החיים היהודיים

ועל קיום קהילותיהם, בתנאים הקשים של אותן שנים. הסתכלות 'חיצונית' זו על תולדות היהודים באה לידי ביטוי גם בדגש החזק שניתן לבעיית היחסים שבין יהודים ונוצרים ולמהותם, והאזכור של כל פרט, אפילו מקרי, בתחום זה.

העובדה שרבים ממחברי הערכים אינם יודעים עברית, גם היא מסבירה את התופעה, שיש בכל הכרך הזה ציטוטים מעטים מאוד בעברית. רק לעתים נדירות יש מובאה כלשונה מתוך המקור העברי, ואלה בדרך כלל בתוך הביוגרפיות הקצרות על החכמים. מובאות רבות יותר היה בהם כדי להכניס את הקורא העברי לתוך האווירה היהודית שבמקום, וגם לתת לו לחוש משהו מדרך ההתבטאות והשימוש של הלשון העברית בתקופה הנידונה.

גם מישורות הקהל שנהגו בקהילה מסוימת נזכרות בתארים גרמניים, וזאת על פי המקורות הגרמניים או הלאטיניים. באופן זה אנו למדים למשל לגבי ברסלאו, שהיו בה, episcopus, episcopus Judaeorum; cantor; scriptor-schreiber; perminter-Toraschreiber, etc. ובדרך כלל אין אנו שומעים אם אותו רב נקרא באותו מקום בתואר רב, דיין או חכם.⁸ לדוגמה: בסכסוך שהיה בקהל ברסלאו על משרת הדיין, בין אחד בשם שמואל, שתבע את המינוי לעצמו, לבין קהל שלא רצה בו, מדובר בגרמנית על Richter. לעומת זאת, בתשובה של ר' יעקב וייל (סי' קמו), שהיא המקור לידיעה זו, מדובר אמנם גם בלשון מליצית על 'קצין ושופט ודיין', אבל בהמשך מדובר בפירוש על 'דיין'. דוגמה נוספת לכינויים הלועזיים של מישורות הקהילה היא המושג Beisitzer, המוזכר כמוסד של קבע בקהילות שונות, ביניהן קהילת פרנקפורט. משמעו כעין שופט משנה, או שופט עוזר, ולא ברור לנו אם אמנם היתה משרה כזו בקהל היהודי,⁹ או שמא משתמשים במקורות החיצוניים במושג הלוקח ממערכת המשפט העירונית.

ואם אמנם מובא מונח עברי, דוגמת 'קהל', 'קהילה' או 'שמש' (למשל לגבי קהילת Eger), הוא מובא בדרך כלל בתעתיק גרמני. מבינים אנו שאילוצים שונים של קשיי הדפסה תרמו אף הם את חלקם, וכמובן קהל הקוראים הגרמני, שבעיקר לו נועד הספר. אולם, דומה שבפרוייקט מדעי מסוג ה'גרמניה יודאיקה' אין לכך הצדקה. אילו מדובר היה בביטוי או במקור יווני, דרך משל, היה זה מובן מאליה לכל חוקר גרמני, שהמונחים או קטעי המקורות יינתנו בשפה היוונית.

קרה גם שמונחים או ביטויים עבריים לא הוכנו כהלכה: כך, דרך משל, בתשובה של מהר"י ברונא נאמר: 'גם הגבאים נתערכו מן הצדקה' (סי' נח), ופירושם של דברים שגבאי הצדקה היו ערבים לסכום כסף מסוים מתוך קופת הצדקה (כדי להציל אשה ממיתה). בעל המאמר, שבמקרה זה היה

8 אני מודעת לכך שקשה מאוד לקבוע, מתוך ספרות השו"ת של התקופה, איך בדיוק נקראו נושאי המשרה בקהילות השונות. סיבה אחת לכך היא, שהשאלות נשלחו בדרך כלל לבעלי הסמכה הגדולים של התקופה, כגון ר' ישראל איסרליין, ר' יעקב וייל, ר"י ברונא או מהר"ם מינץ, ואלה חיו לעתים במחוזות אחרים ואף בארצות אחרות, ושם היו אולי מישורות אחרות בקהילות היהודיות, או שנושאי המשרה כונו בשמות אחרים. סיבה נוספת היא, שפעמים רבות קשה להבחין אם מונח מסוים, כגון 'טובי העיר' או 'גבאי', אכן מעוגן בתקופה הנידונה, או שמא אין הוא אלא המונח שמופיע בשקלא וטריא ההלכתי שבתלמוד בעניין הנידון, ולכן דרושה זהירות רבה בנקודה זו. אבל במקרה שידוע לנו שם של משרה קהילתית, מן הראוי להביאו במקור.

9 ושם הכוונה ל'יושבי בדינות' (שו"ת מהר"י ברונא, סי' רנד), מושג שמשם פרנק (קהלות אשכנז ובתי דיניהן, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 28) מתלבט במשמעותו.

לפניו התרגום הגרמני של התשובה מאת B. Suler, מסיק את המידע המסוים שעניין אותו, וכותב את המשפט הבא: 'Die Gabbaim verwalteten die Armenkasse', שפירושו בגרמנית: הגבאים ניהלו את קופת הצדקה. כלומר, עלינו להבין שהיו בעלי משרה שנקראו 'גבאים' ובידיהם היה ניהול קופת הצדקה... (הערך Brün, סעיפים 6, 7).

בערך Landau in der Pfalz נאמר, שבשנות השישים איים הבישוף על היהודים במאסר ובגירוש; ובמקור העברי, שהוזכר בהערה 105, כתוב: '...מחמת הגירוש והתפיסה... כי כלתה הזמן אשר נתן לנו ההגמון'. מלשון הדברים אכן עולה שהיתה 'תפיסה', כפי שקרה פעמים רבות לפני גירוש היהודים, שכן מה משמעות יש ל'איום במאסר'? ספק בעיני גם אם המושג 'מדינה', בקטע המתייחס לאליעזר לנדסהוט מתוך תשובות ר"י ברונא (ס' קעט), הובן כהלכה. 'המדינה פטרוהו את הנ' לייזר לוי מלעשות הודאה' אין פירושו, ככל הנראה, שהשלטונות הנוצריים פטרו אותו, כפי שנאמר בערך Landshut (13b, 4), אלא הקהילה היהודית.¹⁰ אשתו, שהיו לה נכסים משלה, טענה שהפטור מתייחס גם אליה, ואילו הקהילה טענה: 'לא פטרנו רק לייזר הלוי, מחמת שהוא קרוב למלכות', כלומר משום מעמדו המיוחד אצל השלטונות, שהקהילה כנראה יצאה נשכרת על ידו, ואולי נאלצה לפטור אותו מחמת מעמדו החזק. השאלה ההלכתית היא, אם במקרה זה חל הכלל של 'אשה כבעלה'. הדיון הוא איפוא פנים-יהודי, ולכן פונים אל ר"י ברונא להכרעה, שאותה הוא, דרך אגב, חושש לתת⁽¹⁾, ומסתפק בשקלא וטריא ההלכתי: אבל אין בתשובה זו כל מידע, מה היה חלקו של השלטון בפטור הנ"ל.

דוגמה נוספת לאי הבנה בתחום הלשוני מצויה בערך Dülken, הערה 2. נזכרת שם הידיעה, שר' אברהם דילקן העתיק הצהרה המסתייגת מפרשנותו האלגוריסטית של הרמב"ם ומשאר עניינים שבתורתו, ואף חתם על ההצהרה (על פי כתב יד Opp. 712, דף קלט ע"ב). הידיעה השתבשה לו לכותב הערך, ובמקומה כתוב שהנ"ל העתיק פירוש אנטי-רציונאליסטי למקרא (Damals copierte er eine antirationalistische Bibelerklärung). כותב הערך החליף, כפי הנראה, את הביטוי Erklärung (= הצהרה) ב'Erklärung (= פירוש).

היה רצוי אולי להעמיד סימן שאלה ליד הקביעה שבערפורט היה 'Brauthaus', בהסתמך על תשובה (ס' קסב) של ר"י ברונא. באותה תשובה, הדנה בבכור שור, מופיע 'ברוייט הוויז' כמקום שבו העמידו את השור ולאחר מכן גם סוס, ולבסוף קרה שהטילו בבכור מום. מן ההקשר קשה להניח שמדובר ב'Brauthaus' – 'בית כלות' (= בית חתנות?). ושם הכוונה ל'Brüthaus',¹¹ מקום שלפחות נועד לבעלי חיים.

בעיה בפני עצמה הם שמות המקומות בחצות עברי. העורכים הלכו בתחום זה לפי הדוגמה של שני הכרכים הקודמים, ורשמו ליד הצורות השונות של השם בגרמנית את התעתיקים השונים של השם באותיות עבריות, כפי שנמצאו במקורותינו. עם זאת חסרה לנו איזו הערה במבוא, לפי איזו

10 המונח 'מדינה' אין פירושו בדרך כלל 'השלטון הנוצרי', אלא מחוז, תחום שלטון, כגון 'מדינת ריינוס', 'מדינת וראנקן', 'מדינת מגנצא' וכדומה, ולעתים אולי גם: 'קהילה'. השווה למשל: ר"י ברונא, ס' פו: 'רוב בני המדינה'.

11 שני הביטויים Bräuthaus וגם Brüthaus קיימים, אלא שהראשון נדיר מאוד. השווה: Grimm, Deutsches Wörterbuch, בערכם.

שיטה נרשמו הצורות השונות, ומתעורר הרושם שפעמים יד המקרה היא שקבעה. יש לזכור, שבתקופה זו לא היה עדיין כתיב נורמטיבי לשפה הגרמנית, כולל שמות המקומות. לכן היו גם צורות כתיבה רבות לשם של העיר בגרמנית גופא, וכל אחד כתב לפי מה שהוא שמע או ביטא. הוא הדין לגבי רישום שמות המקומות בעברית. וכך, אפילו בשני כתבי יד שונים של אותו מקור, ופעמים גם בתוך אותו כתב יד עצמו, או באותו דפוס, ואפילו באותה תשובה עצמה, יכולים אנו למצוא שם של מקום בכתיבים שונים. ואין פליאה בדבר: די שמעתיק התשובה, או המדפיס, 'תרגם' את צורת הכתיבה של שם המקום לצורה שהוא היה רגיל אליה. מכאן, שאין זו שאלה של נוסח מדויק יותר או מדויק פחות, וההנחה צריכה להיות שאין כתיב 'נכון' של שמות המקומות.

ויש אולי לשאול, אם נכון השיקול שהנחה את העורכים, לרשום את הצורה המופיעה בשו"ת מסוים, לפי המהדורה האחרונה, או המהדורה המדעית לספרו של אותו חכם. ושמה היה כדאי, במקרה של שינוי בתעתיק במהדורה האחרונה לעומת הדפוס (שהיה בידי הקורא במשך שנים רבות), לתת את שתי הצורות. השיקול באיזו מידה יש מקום לפרט את כל הוואריאנטים, תלוי במטרה שלמענה מוגשת הצורה העברית של המקום. מטרה אחת היא שימושית: לעזור בזיהוי הקהילה שבה מדובר במקור העברי. לשם כך אולי אין צורך בפירוט של כל צורות הכתיב; בין אם כתוב וראנקוארט ובין אם נכתב ורנקבורט או וראנקורט, תמיד נזהה את הקהילה. אולם, אם זו המטרה, חשובה דווקא כל צורה מוזרה, גם אם אינה 'תקנית'. ובעצם עולה כאן השאלה, אם יש כלל בתחום זה כתיב 'לא תקני', שכן, היכן הגבול בין צורה 'לגיטימית' לצורה 'משובשת'? ולכן תמוה בעיני מה שנאמר למשל בהערה 2 ליד קהילת Eilenburg, לגבי הצורה אליבורנא (שו"ת מהרי"ק) וכן אולבורג (שו"ת מהר"ם מינץ), כאילו הן צורות 'משובשות'. מטרה נוספת יכולה להיות מדעית: חשוב לנו לדעת איך כתבו יהודי ימי הביניים שם של מקום, כי דבר זה יש בו כדי ללמד אותנו דברים שונים, למשל על דרך ההיגוי של המקום בפה, או בפי הגוים שבסביבתם; או אולי דווקא, באיזו מידה היה ההיגוי שבפי היהודים שונה מזה שבפי הלא יהודים. במקרה זה חשוב כל גיוון של הכתיב. כאמור, לא נאמר לפי איזו שיטה ביקשו עורכי הספר לנהוג. לכן אין אנו יודעים, אם היה בכוונתם לרשום את כל הצורות שיש במקורות, או אולי רק את אלה שעוד לא הוזכרו באחד הכרכים הקודמים של ה'גרמניה יודאיקה', כפי שנהגו בכרך השני לגבי הכרך הראשון. קצת קשה להצדיק שיקול דעת זה, שכן מי שעוסק, דרך משל, בסוף המאה הי"ג, אינו מודע לכך, שדווקא בעניין התעתיק העברי של שם המקום, יהא עליו לגשת גם אל הכרך הראשון. בכרך שלפנינו אין עקביות, ופעמים רבות חוזרים ומופיעים שמות כפי שנרשמו כבר בכרכים הקודמים. כגון: אוישפורק (Augsburg) או בבנבערק (Bamberg). לכן כשחסרה צורה מסוימת, אין אנו יודעים אם זה משום שכבר הוזכרה, או מאיזה טעם אחר שהוא, ואולי סתם מתוך שכחה.

לכן יורשה לי להוסיף כאן כמה צורות שנתקלתי בהן, ולא מצאתי אותן בשום כרך של ה'גרמניה יודאיקה', וגם להעיר על כמה שיבושים קטנים שחלו בעניין זה:

Alsbach – אלשבך (חות יאיר, תנ"ט, דף רכח ע"א).

Ammerschweier – אני קוראת אמירשוויליר.

Andernach – אנדרנך (שו"ת ר"מ מינץ, מט ב, עמ' נא). בתוך תשובה זו מובאת תשובה של חכם בשם הלוי ציון, שכותב שישב באנדרנך, וישמו נשמט מרשימת השמות בערך זה.

- Ansbach – אונשפאך (ר' יוסף איש רוסהיים, MS Opp. 715, fol. 3v).
 Augsburg – אושבורק (שו"ת מהרי"ל החדשות, ירושלים תשל"ז, כח, עמ' כט); איגשפורק (לקט יושר, מהדורת י' פריימאנן, ברלין תרס"ג, א, עמ' 97); אוישפורג (שו"ת מהרי"ל, דפוס האנווא, רד, דף ס ע"א).
- Bamberg – ההערות 1 ו-2 התחלפו: בבובערק (תשובות מהרי"ל, לח, עמ' לט); בבובנערק (שו"ת ר"י וייל, כתב יד, על פי י"י יובל, חכמים בדורם – המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 375); בוננערק (שו"ת ר"י קולון, קצג, דף לג ע"ד); בומבערג (שו"ת מהרי"ל, דפוס האנווא, עט, דף כז ע"א).
- Breslau – פריסלאו (שו"ת ר"י ברונא, תר"ך, סי' רסד).
 Budweis – בדוויז (שם, סי' עט).
- Coburg – קובורק וגם קוברק (שו"ת ר' יעקב וייל, האנווא ש"ע, סי' קכד); קוברק (שו"ת ר"מ מינץ, סי' סג). לא מצאתי את המקור לצורה 'קוברג'.
- Dangolsheim – אני קוראת טאנקולש' (MS Opp. 715, fol. 2v).
 Dillingen – דילנגן (שו"ת ר' יעקב וייל, סי' קנ).
- Dülken – צ"ל דוילקין (ובהתאם יש גם לתקן את מה שהדפסתי בספר המקנה לר' יוסף איש רוסהיים, ירושלים תשל"א, מבוא, עמ' כב).
- Eggenfelden – צ"ל איקנועלדן, השווה: גרמניה יודאיקה, ב, המסתמך על אותו מקור.
- Eger – אייגרא (שו"ת ר"י קולון, סי' קצג).
- Eilenburg – איילבורג (לקט יושר, ב, עמ' 81).
- Feuchtwangen – וויכטוואנגין (MS Opp. 715, fol. 5v).
- Frankfurt – וראנקבארט (ר' יוסף איש רוסהיים, MS Opp. 712, fol. 139v); ורנקבורק (שו"ת מהר"ם מינץ, סי' פג, דף צו ע"א).
- Geisenfeld – גייזנבעלט, גייזנעלד (שו"ת מהרי"ל, דפוס האנווא, סי' רד).
- Gelnhausen – גילהוזען (שו"ת מהרי"ל, שם, סי' נט); גיילנהוזן (מהרי"ל, הל' סעודה, סי' קעג); גיילהויזן, גלהויזן, גיילנהויזן (כתב יד בודלי מס' 2188, על פי י' זימר, 'ספר מנהגים דבי מהרי"ל', עלי ספר, יד [תשמ"ז], עמ' 85).
- Günzburg – גינצבורק (MS Opp. 715, fol. 3).
- Hanau – האנווא (שו"ת מהרי"ל, שער דפוס ש"ע); הענא (A. Eppstein, 'Die wormser Minhagbücher', D. Kaufmann Gedenkbuch, Breslau 1900, p. 305. עדות משנת תנ"ז).
- Heidelberg – היידלבערג (MS Opp. 715, foll. 2r, 4r).
- Höchstadt an der Aisch – צ"ל הושטיט.
- Höchstadt an der Donau – צ"ל הושטיט בנהר דונא.
- Jülich – יוליק (י"י יובל, שם, עמ' 266).
- Jungbunzlau – בומסלא (צבי הלוי איש הורוויץ, לתולדות הקהילות בפולין, ירושלים תשל"ח, עמ' 535).
- Kitzingen – קיצינג (שו"ת ר"י ברונא, תר"ך, סי' קעג).
- Klosterneuburg – צ"ל קלושטר נייא בורג (ב"ש) (ש' קרויס [להלן, הערה 12], עמ' 80).

Köln – קלויניא (ר' יוסף איש רוסייה, ספר המקנה, שם, עמ' 14): קעלין (חות יאיר, דפוס תנ"ט, דף רכז ע"ב); קלוינא (A. Kober, 'Vier Generationen' etc. *Festschrift f. J. Freimann*, p. 117).

Krems – קרמזא (קראוס, שם, עמ' 208, הערה 433).

Lienz – לונץ (שם, עמ' 164).

LinZ – לינצין (הלכות ר"ש נוישטט, ירושלים תשל"ז, סי' כו, עמ' 179).

לבסוף ברצוני להעיר על עוד תחום אחד, שמשום מה לא זכה לתשומת הלב הראויה. אל ספרות המנהגים יש התייחסות מסוימת, אם כי הידיעות בתחום זה לקוניות למדי, ובדרך כלל הסתפקו מחברי המאמרים במשפט כגון: 'לקהילה היו מנהגים משלה', או [היו לקהילה] 'נוהגים אחדים' שנבדלו מהנהגו בקהילה אחרת (Brünn, סעיף 7), בציון מקורות. לעומת זאת, אין שום אזכור בתחום מנהגי התפילה. כוונתי למנהגים שונים, בייחוד לגבי הפיוטים והסליחות, שנהגו בקהילות שונות באשכנז, כגון פרנקפורט ע"נ מיין, קלן או פלאס. אמת אין אנו יודעים בכירור ממתי נהגו מנהגי התפילה ובית הכנסת שהקהילות שמרו עליהם; אבל קרוב לוודאי שהם הלכו והתגבשו בערך בתקופה הנידונה,¹² וזאת על אף העובדה שפעמים רבות הם נדפסו רק מאוחר יותר.

אשר למנהג קלן, אין ספק שהוא היה קיים כבר לפני גירוש היהודים בשנת 1424. הוא נשמר לאחר מכן בקהילות שבסביבה, בתחום שלטונו של הארכיבישוף של קלן, שבהן התיישבו רבים מן המגורשים, למשל בקהילת Deutz.¹³ גם לקהילת פיורדא (Fürth) היה מנהג סליחות משלה (מנהגי נירנברג-פיורדא, וילהרמסדורף תע"ד). אף בשאר מנהגי בית הכנסת שמרו אנשי הקהילה על המסורת, שמנהגם הוא המנהג העתיק של קהילת נירנברג. בראש ספר המנהגים של הקהילה¹⁴ כותב המהדיר 'התנצלות'. ואלה דבריו: 'וזאת לדעת כי אנחנו לא חדשנו שום דבר, רק מאשר ידענו וראינו כתבנו וגם שמענו מפי אבינו וזקני דורנו, שכל המנהגים הללו הם מנהגי העיר נירנברג, אשר אחר חורבנה נתייסד קהילתנו יע"א ואין להרהר אחריהם, כי בוודאי נתייסדו על פי גאוני הדור ההוא' (דף א ע"א). גם התהוות מנהג הסליחות של קהילת פלאס (זולצברג 1843), שנהג שנים רבות בקהילה, שייכת כנראה לאותה תקופה.¹⁵ כל אלה נשמטו בספר שלפנינו,¹⁶ ולא מקרה הוא, שכן גם בתוכנית הכללית שב'עמ' XIII אין התייחסות אלא לפולקלור ולמנהגים מיוחדים (7c – Brauchtum), ולא למה שקוראים Ritus. לכן גם בביבליוגרפיה נשמט למשל שמו של צונץ מכל

12 השווה דברי ר' יאיר חיים בכרך, חות יאיר, תנ"ט, דף רכז ע"ב; ועל כל העניין: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 278. גם מנהג בני אויסטרייך התגבש בתקופה זו. ראה: S. Krauss, *Die Wiener Geserah*, Wien und Leipzig 1920, p. 39, n. 158.

13 השווה: ד' גולדשמידט, 'על סדר הסליחות במנהג מדינת קוילין', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 32.

14 מנהגי כל השנה דק"ק פיורדא בבית הכנסת, עם התפלות והיוצרות, פיורדא תקכ"ז.

15 לגבי כל האמור לעיל השווה: ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג פולין, ירושלים תשכ"ה, מבוא, עמ' 7.

16 רק לגבי קהילת ארפורט (סעיף 7) מוזכר: 'הקהילה נהגה לפי מנהג סאכסן'.

וכל. יש לקוות שהעורכים יוכלו עוד לתת את הדעת על נקודה זו בחלק השני של הכרך, ובעיקר בחלק השלישי, בערכים על הארצות והמחוזות.

עם כל האמור לעיל ברצוני להדגיש, שהערות אלה אינן אלא בבחינת פכים קטנים, בהשוואה לגודל המשימה שעורכי ה'גרמניה יודאיקה' נטלו על עצמם, ועמדו בה על אף כל הקשיים, שבלי ספק הם נתקלו בהם, בצורה שהיא למעלה מכל המשוער. כל מי שעוסק במחקר התקופה הנידונה, אינו יכול שלא לחוש, שהרבה ממלאכתו נעשתה על ידם, ועל כך נתונה להם תודתנו הנאמנה.

כאשר סקירה זו היתה כבר כמעט מוכנה, נודע על דבר פטירתו של ד"ר אריה מיימון ז"ל, האיש שנשא על כתפיו את מפעל ה'גרמניה יודאיקה' במשך שנים כה רבות. יהיו שורות אלה מוקדשות לזכרו המבורך.

חנה פרנקל-גולדשמידט